

Dominika HOŁUJ

Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie
Instytut Gospodarki Przestrzennej i Studiów Miejskich
email: holujd@uek.krakow.pl
ORCID: 0000-0001-8532-4052

PRZESTRZENIE DZIEDZICTWA JAKO PRZEDMIOT ZAINTERESOWANIA ORGANIZACJI POŻYTKU PUBLICZNEGO

Heritage spaces as an object of interest for public benefit organizations

Abstract: The intersectoral management of cultural heritage is one of the challenges of the contemporary world, in which the importance of cultural heritage as a socially and economically relevant development resource is growing. Its co-management is becoming a necessity to ensure its preservation, and one of the forms of fulfilling this need is the activity of non-profit organisations. This article presents the results of a pilot study on the activity of public benefit organisations operating in Poland for the benefit of heritage objects, complexes and spaces. On the basis of the analysis of the reports of public benefit organisations for the years 2019, 2020, the author's classification of the objectives of the activities of these organisations has been developed and groups and sub-groups of their activities have been delineated. The relevance of the organisations in relation to abandoned and endangered heritage in particular was confirmed. Directions for desirable further research on the subject of the participation of non-profit organisations in the management of heritage spaces were identified.

Key words: heritage space, non-profit organisations, public benefit organizations, cultural heritage, Poland

WPROWADZENIE

Spoleczne zainteresowanie zabytkami, dziedzictwem kulturowym ma w Polsce długie tradycje, także, a może w szczególności, w odniesieniu do działań organizacji non-profit, których celem istnienia były aktywności ochronne względem zasobu dziedzictwa kulturowego (Midura 1981; Pruszyński 1988; Purchla 1997; Zalasińska 2010). W okresie po roku 1989 nastąpiło niejako otwarcie kolejnego rozdziału tej historii, co wynikało zarówno z likwidacji barier natury prawnopolitycznej działania organizacji non-profit, ale także nałożyło się na stopniowe odkrywanie „na nowo” dziedzictwa kulturowego jako cennego zasobu dla kształtowania zbiorowych tożsamości kulturowych na różnych poziomach agregacji – od tych lokalnych, regionalnych, po narodowe i transgraniczne. Ten fenomen jest przedmiotem studiów przedstawicieli licznych dyscyplin nauki oraz instytucji i podmiotów zajmujących się dziedzictwem kulturowym i partycypacją społeczną (np. Narodowego Instytutu Dziedzictwa, czy Stowarzyszenia Klon/Jawor). W polskich badaniach w tym temacie dominują jednak opracowania fragmentaryczne, ograniczone przestrzennie, głównie studia przypadków. Dlatego też rysuje się potrzeba prowadzenia badań, które w sposób przekrojowy, w szerszej (krajowej) skali i w odniesieniu do większej zbiorowości, będą analizowały w sposób kompleksowy, wielowymiarowy

Wpłynęło: 14.11.2022

Zaakceptowano: 29.06.2023

Zalecany sposób cytowania / Cite as: Hołuj D., 2023, Przestrzenie dziedzictwa jako przedmiot zainteresowania organizacji pożytku publicznego, *Prace i Studia Geograficzne*, 68.1, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, 43–63, DOI: 10.48128/pisg/2023-68.1-03.

problem wpływu aktywności społecznych na realizację postulatu zintegrowanego zarządzania dziedzictwem kulturowym (Jędras, Legutko-Kobus, Przygodzki, Chabiera 2021; Murzyn-Kupisz, Hołuj, Działek 2022).

Mając na względzie tę lukę badawczą, w niniejszym tekście zaprezentowano wyniki badań dotyczących kierunków działań polskich organizacji non-profit¹ (NGO) w relacji do obiektów, zespołów i przestrzeni dziedzictwa. Badanie ma charakter przekrojowy, obejmuje zakresem przestrzennym cały kraj oraz kompleksowo zbiorowość organizacji pożytku publicznego² (OPP), wykazujących jako przedmiot zainteresowania dziedzictwo kulturowe. Z drugiej strony – wyniki badania mają jednak charakter pilotażowy – objęto nim jedynie te organizacje, które posiadają status OPP, co stanowi około 10% ogólnopolskiej zbiorowości NGO. Celem badania było wykonanie wstępnej delimitacji obszarów i sposobów działania polskich OPP względem przestrzeni dziedzictwa. Rozumiane są one tu jako przestrzenie posiadające obecnie lub w przeszłości zagospodarowanie o znaczeniu dla historii miejsca (obiekty, zespoły obiektów). Rezultaty pilotażu posłużą do opracowania modelu badania znaczenia organizacji non-profit w gospodarowaniu i zarządzaniu przestrzeniami dziedzictwa, przy czym (z uwagi na zróżnicowaną dostępność i jakość danych i informacji dotyczących funkcjonowania polskich NGO) zakłada się konieczność weryfikacji wstępnie opracowanego modelu badania, aby zapewnić jego aplikacyjność wobec różnych form prawnych i organizacyjnych, w jakich mogą funkcjonować te organizacje.

SPOŁECZEŃSTWO I JEGO ORGANIZACJE WOBEC PRZESTRZENI DZIEDZICTWA

Dorobek współczesnej nauki o dziedzictwie kulturowym dostarcza bardzo ważnej konkluzji dotyczącej relacji pomiędzy człowiekiem a wszelakimi (materialnymi i niematerialnymi) pozostałościami przeszłości. Uznaje się, że wychodząc, w pełnym tego słowa znaczeniu, poza gorset formalnie i prawnie ustalonego zbioru obiektów i przestrzeni posiadających status zabytku, powinno się oddać społeczności głos w sprawie wyboru tego, co chce odziedziczyć, uznać za „swoje”, warte opieki, przetrwania. Tym samym to właśnie ludzie, ale także organizacje non-profit, stają się rzecznikami tego wyboru, a zakres podejmowanych działań społecznych wobec konkretnej „pozostałości przeszłości” jest papierkiem lakmusowym społecznego wartościowania i interpretacji dziedzictwa (Znaniński 1938; *Linking Universal and Local Values: Managing a Sustainable Future for World Heritage* 2004; Howard 2009; Myczkowski 2009; Murzyn-Kupisz 2010; Brudnicki 2014; Purchla 2014; Jędrzejczyk 2016; Góral 2016; Skalska, Koskowski 2017; *Dziedzictwo obok Mnie* 2019, Ćwik 2020).

Jak podkreśla L. Smith (2006) społeczność wybierając zasób materialny do opieki tak naprawdę wybiera wartości i znaczenia, które ten w sobie ucieleśnia. Wybór dziedzictwa do otoczenia opieką jest funkcją społecznego przywiązania do miejsca (Low, Altman 1992; Russel 1992) oraz zdolności przestrzeni do zaspokojenia szeregu niematerialnych potrzeb człowieka (Flanders Cushing, Miller 2020). Krajobraz społecznie cenny to często nie ten wyposażony w największe, uznane przez ekspertów za reprezentatywne, zasoby dziedzictwa materialnego, ale te, które są dla społeczności nośnikami jej tożsamości, pamięci, źródłem wiedzy o historii indywidualnej i kolektywnej (Tuan 1977; Hayden 2014). Innymi słowy, społeczności będą wybierały do wzięcia pod opiekę te obiekty i przestrzenie z którymi czują więź, odrzucając w swych działaniach opiekuńczych nie-miejsca

¹ Organizacja non-profit – zgodnie z założeniami metodologicznymi Polskiej Statystyki Publicznej jest to: podmiot sformalizowany, odrębny administracyjnie od administracji publicznej, mający niezarobkowy charakter, samorządny, charakteryzujący się dobrowolnością uczestnictwa w jego działalności [za:] *Sektor non-profit w 2020 r. Stowarzyszenia, fundacje, społeczne podmioty wyznaniowe, samorząd gospodarczy i zawodowy*, GUS, Warszawa-Kraków 2022, s. 176.

² Organizacja pożytku publicznego – organizacja pozarządowa lub podmiot z katalogu wymienionych w art. 3 ust. 3 pkt 1 i 4, z zastrzeżeniem art. 21 ustawy z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie (t.j. Dz. U. z 2023 r. poz. 571), która spełnia łącznie wymagania art. 20 ust. 1 oraz ust. 2 tejże ustawy i uzyskała w związku z tym status organizacji pożytku publicznego.

w rozumieniu M. Auge'a (1995), z którymi nie wiążą ich żadne emocje, przestrzenie nijakie, przestrzenie obce. Przejście od wąskiej ochrony zabytków do szerszego zjawiska dziedziczenia pozostałości przeszłości zmienia także definicję własności dziedzictwa, wychodząc ponad tę opartą tylko na formalnych prawach własności (Meyer-Bisch 2009).

Społeczne postawy i aktywności wobec dziedzictwa, w tym te skupiające się na opiece nad zasobem, mają swój wymiar przestrzenny. W oczywisty sposób dotyczą one działań wobec dziedzictwa materialnego (obiektów, zespołów obiektów, założeń urbanistycznych), ale także, łączącego aspekty materialne i niematerialne, krajobrazu kulturowego. W przestrzeniach zawierających elementy materialnego dziedzictwa realizowane są bowiem także czasowe aktywności, związane chociażby z odtwarzaniem dziedzictwa niematerialnego czy podtrzymywaniem pamięci o wydarzeniach, procesach czy postaciach historycznych (Nora 1989; Hoelscher, Alderman 2004). Aktywności społeczne w przestrzeni są pochodną odczuwanych przez ludzi emocji (Davidson, Milligan 2004; Bondi, Davidson, Smith 2007; Jones 2007), które popychają do działania lub zaniechania działania, także w odniesieniu do przestrzeni dziedzictwa. W jednakowym stopniu przestrzeni dziedzictwa dotyczą więc dwa procesy: pamiętania i zapomniania (Legg 2007), a także procesy konkurowania o przestrzeń, formy jej zagospodarowania i użytkowania, realizowanego w jej granicach upamiętniania itd. (Skalski 2008).

Zróźnicowania społecznych potrzeb i oczekiwań, indywidualnych i kolektywnych historii odnoszących się do danego zasobu dziedzictwa czynią ten wybór ludzki z natury wielowariantowym i zmiennym w czasie, co stanowi wykładnię zmiennej percepcji człowieka odnośnie do przypisywania wartości poszczególnym składnikom otoczenia, a także procesom, wydarzeniom mającym w nim swoją lokalizację (Blake 2000; *Memory, Place and Identity. Commemoration and remembrance of war and conflict* 2016). Ta różnorodność percepcji, decyzji o dziedziczeniu lub odrzuceniu zasobu, rozmaite wizje podtrzymywania pamięci stanowią jednocześnie wyzwanie dla długofalowego, zrównoważonego zarządzania zasobem dziedzictwa, z zachowaniem indywidualnego prawa do wyboru dziedziczonego zasobu, czy też do wyboru formy upamiętnienia (Logan 2008; Goddard 2009). Z drugiej strony otwarcie się ekspertów od dziedzictwa (konserwatorów, historyków, architektów, urbanistów, itd.) na społeczność dziedziczących przysparza szeregu korzyści, tak dla społeczności, samego zasobu, jak i wspomnianych służb eksperckich. Zindywidualizowanie wyboru dotyczącego dziedziczenia daje szansę na przetrwanie, wzięcie pod opiekę, popularyzację, temu zasobowi, który pozostaje poza obszarem zainteresowań konserwatorów, czy to z racji uznanych za niedostateczne lub nieistniejące wartości kulturowych (w ich mniemaniu), czy też z uwagi na ograniczonosc możliwości prawnych, finansowych czy organizacyjnych działania tychże służb (Góral 2014; Purchla 2014; *Dziedzictwo obok Mnie* 2019). Tym samym należy uznać, że dziedzictwo jako zasób wspólny społeczności powinno być współzarządzane z udziałem jednostek i społeczności oraz organizacji non-profit, gdzie te ostatnie dają największą szansę na długofalowe działania względem zasobu, a nie pojedyncze, punktowe w czasie, często spontaniczne aktywności (Hayden 1995; Osmani 2008; Murzyn-Kupisz M., Działek J. 2013; Adamiak, Charycka 2015; Fuglewicz 2016; *Polacy wobec dziedzictwa. Raport z badań społecznych* 2017; Kisić, Tomka 2018; Häyrynen 2018; *Participatory Governance of Cultural Heritage* 2018). Oczywiście działania społeczne w przestrzeni i wobec przestrzeni nie zastąpią tych eksperckich, w czym należy się zgodzić z A. Böhmem (2020), jednak rozpatrując efekty działań organizacji non-profit na rzecz dziedzictwa – to często są one właśnie tym przejawem partycypacji społecznej w gospodarowaniu przestrzenią, który przyczynia się do zachowania jej wartości i zagospodarowań. Otwartym pozostaje problem wiedzy i kompetencji, jakimi dysponują społecznicy, w tym członkowie wspomnianych organizacji. W praktyce występują zróźnicowane sytuacje. Organizacje te współtworzą zarówno eksperci od zarządzania i ochrony zasobów cennych historycznie, ale też amatorzy – pasjonaci historii, w przypadku których widoczny jest proces budowania wiedzy i kompetencji dotyczących dziedzictwa właśnie poprzez działania w organizacjach (Osmani 2008), a także dyfuzji tej wiedzy na odbiorców ich działań (np. edukacyjnych) (Nowicki 2018).

Zaangażowanie społeczności w działania na rzecz dziedzictwa może mieć swoje przełożenie na równowagę rozwoju, optymalizację wykorzystania zasobów, czy też uzyskiwanie pozytywnych

efektów ekologicznych, przy jednoczesnym ograniczeniu ilości zasobów opuszczonych, znacznie szybciej się dekapitalizujących od zasobów pozostających w użyciu. Taka sytuacja dotyczy obecnie w Polsce wielu rodzajów obiektów i przestrzeni, np. poprzemysłowych, powojkowych, pokolejowych, pustoszejących obiektów historycznych, tracących dotychczasowe funkcje i/lub właścicieli (*Spoleczno-gospodarcze oddziaływanie dziedzictwa kulturowego. Raport z badań społecznych* 2013; Purchla 2017). Odpowiedzią na ten problem jest m.in. objęcie zasobu społeczną opieką, co wpisuje się w proces tzw. recyklingu przestrzeni, czy adaptacyjnego, kreatywnego ponownego użycia obiektów (*adaptive/creative re-use*) (Latham 2000; Affelt 2009; Folke i in. 2010; Remřy 2014; Nowicki 2018) oraz rozwija na bazie adopcji obiektu czy przestrzeni – szereg nowych funkcji i aktywności (np. turystycznych, edukacyjnych, naukowo-badawczych), często o charakterze niszowym, stanowiąc oryginalny produkt dziedzictwa, w przeciwieństwie do standardowej komercyjnej oferty (Skrzyńska 2004; von Rohrscheidt 2011).

Spoleczne zainteresowanie dziedzictwem, wynikające z głodu „tożsamości, różności, czy tęsknoty za wspólną pamięcią otoczenia” (Ratajski 2009, s. 14) może być także antidotum na narosłe w Polsce po 1990 roku problemy w zrównoważonym gospodarowaniu przestrzenią publiczną, w tym przestrzeniami dziedzictwa (nadmierną komercjalizacją, makietyzacją, teatralizacją, dewastacją, wandalizmem, brakiem bieżącej opieki właścicielskiej), które to procesy odcisnęły swoje piętno zarówno na przestrzeni dużych miast, jak i wsi (*Recommendation concerning the safeguarding and contemporary role of historic areas* 1977; Dymnicka 2013; *Dziedzictwo obok Mnie* 2019). Społeczna opieka nad dziedzictwem może tym samym przyczynić się do realizacji potrzeby kształtowania (szczególnie lokalnych) tożsamości kulturowych, podtrzymywania *genius loci* miejsca, dbałości o kultury niszowe, może przeciwdziałać unifikacji i dominacji wielkich narracji, a dziedzictwo może stawać się powodem do dumy z przynależności, a nie źródłem wstydu (Krzysztofek 2009; *Spoleczno-gospodarcze oddziaływanie dziedzictwa kulturowego* 2013; Flanders, Miller 2020).

Działania społeczne mogą stanowić także element ograniczania negatywnych skutków kryzysu planowania przestrzennego w obszarach cennych historycznie (Kłosek-Kozłowska 2001; Chwalibóg, 2009; *Dziedzictwo obok Mnie* 2019). Przyczyniają się bowiem nie tylko do zachowania zasobu materialnego dziedzictwa, zachowania przestrzeni do odtwarzania dziedzictwa niematerialnego, ale także po prostu tworzą przyjazną przestrzeń publiczną, stanowiąc przeciwagę dla tej zawłaszczanej i degradowanej w wyniku działania gry rynkowej (*Karta Przestrzeni Publicznej* 2009; *Spoleczno-gospodarcze oddziaływanie dziedzictwa kulturowego* 2013).

Mając na względzie powyższe rozważania oraz wagę problemów narosłych w polskiej przestrzeni, wyraźnie rysuje się potrzeba analizy w ramach badań w obszarze geografii humanistycznej (Mercier, Norton 2019) wpływu oddziaływań społecznych, w tym działań NGO, na krajobraz kulturowy, jego wartości, znaczenia, a także kierunki społecznego wykorzystania. To właśnie analiza społecznych wyborów, działań, pozwala na lepsze zrozumienie samego krajobrazu dziedzictwa jako formy symbolicznego rejestru, w jakim ucieleśnione są społecznie przypisywane wartości oraz realizowane są indywidualne i kolektywne potrzeby kulturowe czy ogólnoludzkie (Nayak, Jeffrey 2011).

METODOLOGIA, ŹRÓDŁA DANYCH I INFORMACJI, PRZESTRZENNY ZAKRES BADANIA

Problemem badawczym podjętym w niniejszym artykule było opracowanie kompletnego katalogu rodzajów działań polskich NGO względem i w obiektach, zespołach i przestrzeniach dziedzictwa, wobec zidentyfikowanej luki badawczej w tym obszarze. Poszukiwanie odpowiedzi na tak zadany problem przeprowadzono na zbiorowości próbnej. Wynikało to z pilotażowego charakteru badania. Postanowiono, że wybór będzie celowy, wg kryterium posiadania przez NGO statusu OPP, co podyktowane było nieograniczonym dostępem do danych jakościowych o działalności organizacji posiadających ten status. Uznano, że będzie to bardziej reprezentatywna próba badawcza w porów-

naniu z kompleksową analizą wszystkich NGO, ale ograniczoną przestrzennie np. do jednego województwa. Sprawozdania merytoryczne OPP stanowią zaś z punktu widzenia zakresu badania dane przydatne, aktualne i o dokładności wystarczającej do jego przeprowadzenia, zgodnie z przeglądem kryteriów wyboru źródeł danych zaproponowanego przez J. Runge (2007). Ze względu na pilotażowy charakter badania okres czasowy nim objęty to lata 2019 i 2020, gdzie rok 2020 był istotny z punktu widzenia weryfikacji, na ile aktywności roku 2019 są cykliczne oraz jaki wpływ na działanie OPP miały ograniczenia wynikające z pandemii COVID-19.

Identyfikacji organizacji objętych badaniem dokonano na podstawie bazy OPP prowadzonej przez Narodowy Instytut Wolności (NIW). Były to dane pierwotne ilościowo-jakościowe, zawarte w sprawozdaniach merytorycznych OPP³. W roku 2019 w bazie NIW zarejestrowanych było 9.985 OPP, obowiązek sprawozdawczy względem NIW spełniło 9.368 OPP i w tej zbiorowości zidentyfikowano 1.067 działających w obrębie dziedzictwa kultura, sztuka, ochrona dóbr kultury i dziedzictwa narodowego. Odpowiednio w roku 2020 na stronie NIW zarejestrowanych było 9.900 OPP, obowiązek sprawozdawczy spełniło 9.172 OPP i w tej zbiorowości zidentyfikowano 1.028 OPP działających w obrębie dziedzictwa kultura, sztuka, ochrona dóbr kultury i dziedzictwa narodowego. Dla każdego z okresów sprawozdawczych przeanalizowano sprawozdania merytoryczne wszystkich OPP działających na rzecz dziedzictwa kulturowego, ustalając zbiorowość organizacji, które w różnych wymiarach zajmowały się w latach 2019–2020 obiektami, zespołami i przestrzeniami dziedzictwa. Przeprowadzona analiza miała cel poznawczy, poszerzający wiedzę w następujących wymiarach: w zakresie obszarów zainteresowań organizacji (Pytanie badawcze nr 1: jakie obiekty i przestrzenie dziedzictwa są przedmiotem zainteresowania OPP?) oraz celów działania OPP, a także realizowanych w latach 2019–2020 działań organizacji względem i w przestrzeniach dziedzictwa (Pytanie badawcze nr 2: jakie rodzaje aktywności podejmowały OPP względem i w przestrzeniach dziedzictwa?)⁴.

W wyniku analizy 2.095 sprawozdań merytorycznych OPP stwierdzono, że w 2019 – 378 (35,5%), a w roku 2020 – 389 (38%) OPP prowadziło aktywności wpisujące się w badany temat. Dla tych organizacji dodatkowo przeprowadzono analizę zawartości stron internetowych i mediów społecznościowych OPP w celu pozyskania bardziej precyzyjnych informacji o ich działaniach, weryfikując jednocześnie te zawarte w sprawozdaniach merytorycznych OPP. Na podstawie zgromadzonych danych i informacji zaproponowano autorską: 1) klasyfikację celów działania organizacji oraz w dalszej kolejności 2) podział na grupy i podgrupy aktywności w i wobec przestrzeni dziedzictwa. Dane te uzupełniono danymi ilościowo-jakościowymi z Banku Danych Lokalnych GUS (wielkość, położenie, status jednostki osadniczej, w której zlokalizowana jest siedziba OPP).

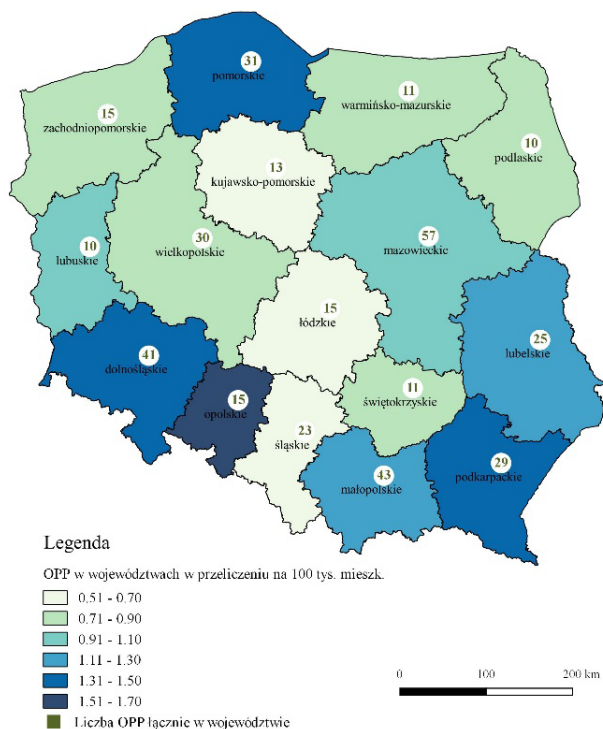
REGIONALNE ROZMIESZCZENIE OPP ZAJMUJĄCYCH SIĘ PRZESTRZENIAMI DZIEDZICTWA

W wartościach bezwzględnych (ryc. 1, ryc. 2, tab. 1) najwięcej OPP prowadzących działania względem i w przestrzeniach dziedzictwa zidentyfikowano w województwach: mazowieckim, małopolskim i dolnośląskim (w każdym powyżej 40), przy czym na wynik ten w każdym z regionów dość znacząco wpływało nagromadzenie OPP w stolicach województwa (w mazowieckim aż ok. 60% wszystkich OPP mających siedzibę w tym regionie). Po około 30 OPP działało w: Wielkopolsce, województwach pomorskim i podkarpackim. Tu jednak wyraźnie pierwsze dwa cechował duży udział OPP z siedzibą w stolicy województwa (między 35–40%), zaś w województwie podkarpackim dominowały OPP zlokalizowane poza stolicą regionalną (89% zbiorowości).

³ OPP są zobowiązane do umieszczania rocznych sprawozdań finansowych i merytorycznych z działalności na stronie NIW w terminie do 30 listopada roku następnego.

⁴ Wyróżniono zarówno działania względem, jak i w przestrzeniach dziedzictwa, ponieważ dostrzeżono, że OPP, które opiekują się tymi przestrzeniami często realizują w nich także różne aktywności związane z dziedzictwem niematerialnym.

Najmniejsze liczby OPP (10–16) odnotowano w województwach północno-wschodniej oraz północno-zachodniej Polski oraz w województwach: świętokrzyskim, kujawsko-pomorskim i łódzkim. Ciekawym przykładem jest województwo opolskie, gdzie nominalnie zidentyfikowano stosunkowo niewiele OPP (15), a w przeliczeniu na 100 tys. mieszkańców region ten uplasował się jako jedyny w najwyższej randze (ryc. 1, ryc. 2).

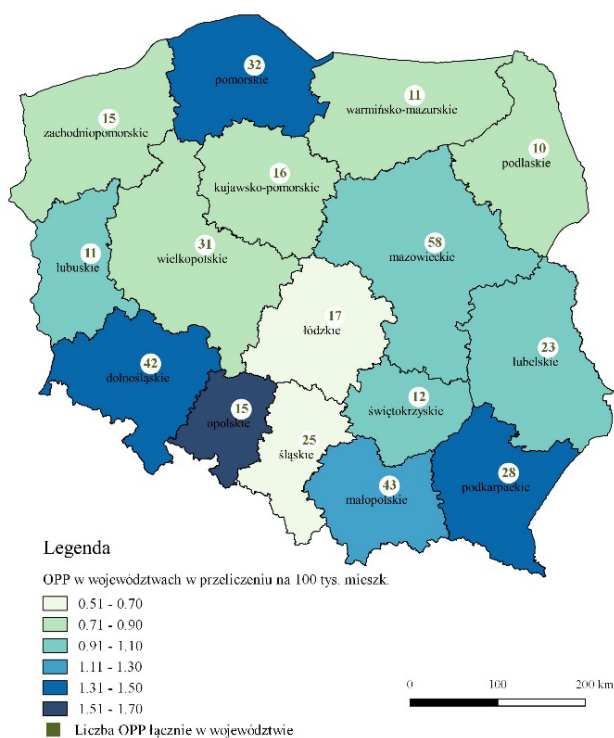

Ryc. 1. OPP w województwach w 2019: w przeliczeniu na 100 tys. mieszk. oraz w wart. bezwzględnych

Fig. 1. PBOs in the provinces in 2019: per 100,000 inhabitants and in absolute terms

Źródło: opracowanie własne na podstawie: <https://sprawozdaniaopp.niw.gov.pl/> i <https://bdl.stat.gov.pl/bdl/dane>

Source: author's own elaboration based on: <https://sprawozdaniaopp.niw.gov.pl/> and <https://bdl.stat.gov.pl/bdl/dane>

Ryc. 2. OPP w województwach w 2020: w przeliczeniu na 100 tys. mieszk. oraz w wart. bezwzględnych

Fig. 2. PBOs in the provinces in 2020: per 100,000 inhabitants and in absolute terms

Źródło: opracowanie własne na podstawie: <https://sprawozdaniaopp.niw.gov.pl/> i <https://bdl.stat.gov.pl/bdl/dane>

Source: author's own elaboration based on: <https://sprawozdaniaopp.niw.gov.pl/> and <https://bdl.stat.gov.pl/bdl/dane>

Tabela 1. OPP wg województw i lokalizacji siedziby OPP w 2019 i 2020 (w wart. bezwzgl. oraz w %)**Table 1.** PBOs by voivodship and location of PBO headquarters in 2019 and 2020 (in absolute value and %)

Województwo Voivodship	Liczba OPP w woj. Number of PBOs in the voivodship	% udział OPP w woj. do liczby OPP w Polsce % share of PBOs in the voivodship to the number of PBOs in Poland	Liczba OPP w woj. na 100 tys. mieszk. Number of PBOs in the voivodship per 100,000 inhabitants	Liczba OPP w stolicy woj. Number of PBOs in the voivodship capital	% udział OPP w stolicy woj. do liczby OPP w woj. % share of PBOs in the capital of the voivodship to the number of PBOs in the voivodship	Liczba OPP poza stolicą woj. Number of PBOs outside the capital of the voivodship	% udział OPP poza stolicą woj. do liczby OPP w woj. % share of PBOs located outside the voivodship capital to the number of PBOs in the voivodship	Liczba OPP we wsiach Number of PBOs in villages	% udział OPP we wsiach do liczby OPP w woj. % share of PBOs in villages to the number of PBOs in the voivodship
2019									
dolnośląskie	41	10,82	1,41	12	29,27	29	70,73	15	36,59
kujawsko-pomorskie	13	3,43	0,63	6	46,15	7	53,85	1	7,69
lubelskie	25	6,60	1,18	9	36,00	16	64,00	6	24,00
lubuskie	10	2,64	0,99	1	10,00	9	90,00	5	50,00
łódzkie	15	3,96	0,61	5	33,33	10	66,67	2	13,33
małopolskie	43	11,35	1,26	16	37,21	27	62,79	6	13,95
mazowieckie	57	15,04	1,05	36	63,16	21	36,84	6	10,53
opolskie	15	3,96	1,52	1	6,67	14	93,33	3	20,00
podkarpackie	29	7,65	1,36	3	10,34	26	89,66	11	37,93
podlaskie	10	2,64	0,85	2	20,00	8	80,00	3	30,00
pomorskie	31	8,18	1,33	11	35,48	20	64,52	8	25,81
śląskie	23	6,07	0,51	2	8,70	21	91,30	5	21,74
świętokrzyskie	11	2,90	0,89	2	18,18	9	81,82	5	45,45
warmińsko-mazurskie	11	2,90	0,77	3	27,27	8	72,73	2	18,18
wielkopolskie	30	7,92	0,86	12	40,00	18	60,00	7	23,33
zachodnio-pomorskie	15	3,96	0,88	8	53,33	7	46,67	3	20,00
POLSKA	379	100,00	0,99	129	34,04	250	65,96	88	23,22
2020									
dolnośląskie	42	10,80	1,45	14	33,33	28	66,67	15	35,71
kujawsko-pomorskie	16	4,11	0,77	7	43,75	9	56,25	2	12,50
lubelskie	23	5,91	1,09	8	34,78	15	65,22	5	21,74
lubuskie	11	2,83	1,09	3	27,27	9	81,82	6	54,55
łódzkie	17	4,37	0,69	4	23,53	13	76,47	4	23,53
małopolskie	43	11,05	1,26	16	37,21	26	60,47	7	16,28
mazowieckie	58	14,91	1,07	35	60,34	23	39,66	5	8,62
opolskie	15	3,86	1,53	1	6,67	14	93,33	3	20,00
podkarpackie	28	7,20	1,32	3	10,71	25	89,29	10	35,71
podlaskie	10	2,57	0,85	2	20,00	8	80,00	3	30,00
pomorskie	32	8,23	1,37	11	34,38	21	65,62	8	25,00
śląskie	25	6,43	0,55	2	8,00	23	92,00	7	28,00
świętokrzyskie	12	3,08	0,97	2	16,67	10	83,33	6	50,00
warmińsko-mazurskie	11	2,83	0,77	3	27,27	8	72,73	2	18,18
wielkopolskie	31	7,97	0,89	11	35,48	20	64,52	8	25,81
zachodnio-pomorskie	15	3,86	0,88	9	60,00	6	40,00	3	20,00
POLSKA	389	100,00	1,01	141	36,25	248	63,75	94	24,16

Źródło: Opracowanie własne na podstawie <https://bdl.stat.gov.pl/bdl/dane> i bazy OPP (<https://sprawozdaniaopp.niw.gov.pl/>)
 Source: Own elaboration based on: <https://bdl.stat.gov.pl/bdl/dane> and the OPP database (<https://sprawozdaniaopp.niw.gov.pl/>)

W przeliczeniu na 100 tys. mieszk., obok wypadającego najslabiej w wartościach bezwzględnych województwa opolskiego, wysokie wyniki uzyskały: podkarpackie, pomorskie i dolnośląskie. W dalszej kolejności zaś małopolskie i w 2019 – lubelskie. Najmniejsze nasycenie OPP odnotowano w województwach śląskim i łódzkim i w 2019 – kujawsko-pomorskim. Zauważyć należy jednak, że na Śląsku działało stosunkowo dużo OPP w wartościach bezwzględnych (23 w 2019, 25 w 2020).

Interesujące obserwacje płyną z porównania regionów pod względem lokalizacji siedziby OPP na poziomie jednostek osadniczych. Ogólnie w skali Polski dominują te zlokalizowane poza stolicami województwa (ok. 2/3 OPP). Natomiast na poziomie poszczególnych regionów sytuacja jest zróżnicowana. Województwami, w których dominują organizacje zlokalizowane w stolicach regionu, oprócz wskazanych wcześniej: mazowieckiego, wielkopolskiego i pomorskiego, wysoki udział odnotowano także w: zachodnio-pomorskim (ponad 50%), kujawsko-pomorskim (43–46%), przy jednak ogólnej małej zbiorowości OPP w tych województwach. W dalszej kolejności uplasowały się: małopolska (37%) i lubelskie (35–36%). Regionami, w których dominowały OPP zlokalizowane poza stolicami województw były: opolskie i śląskie (ponad 90% zbiorowości), lubuskie, podkarpackie, świętokrzyskie i podlaskie (80–90%). W tej grupie warto dodatkowo wyróżnić te regiony, w których odnotowano dość wysoki udział OPP zlokalizowanych w jednostkach osadniczych typu wiejskiego (lubuskie i świętokrzyskie – ok. 50%; podkarpackie – ok. 35%).

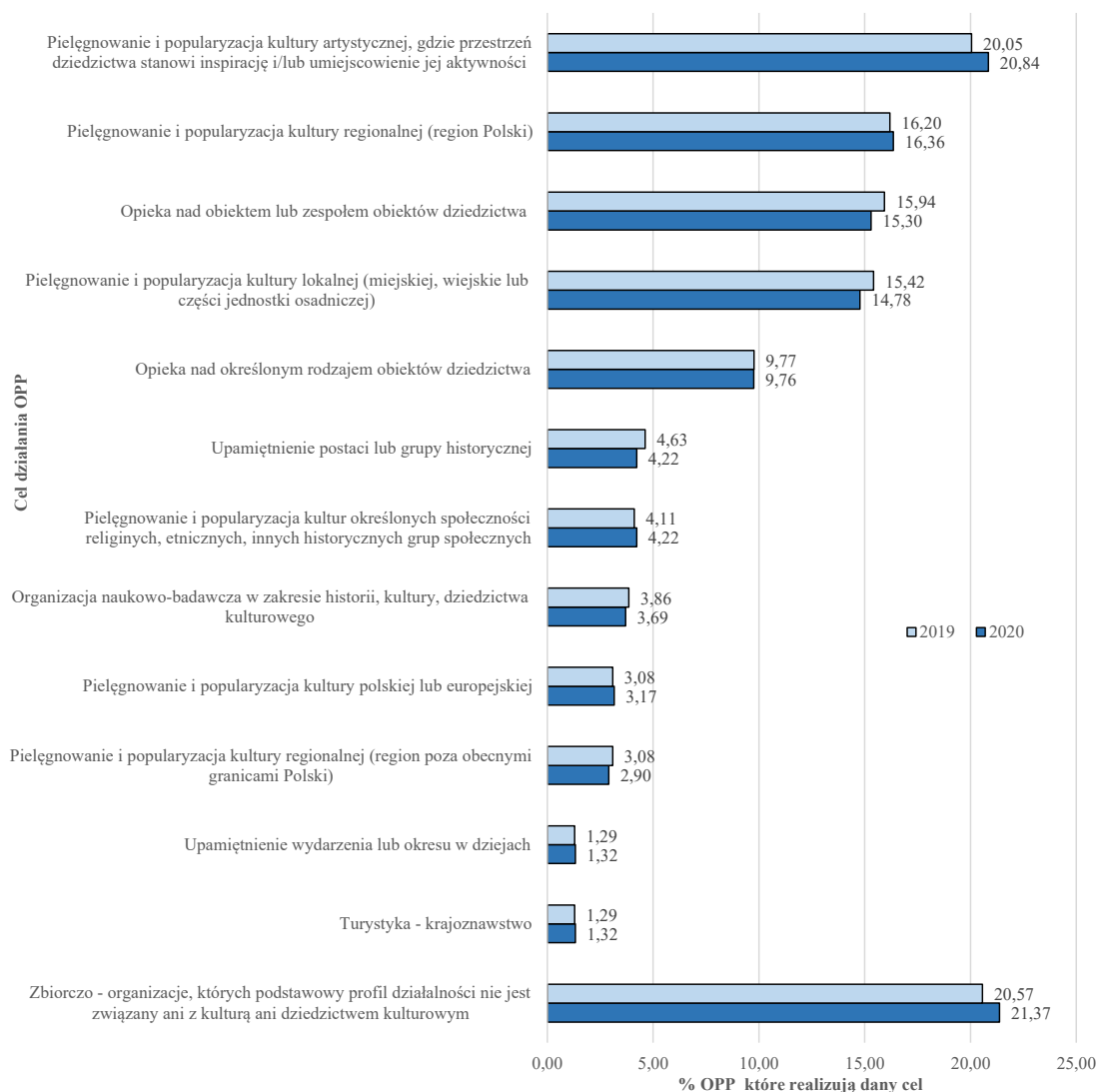
Analizując przestrzenny zakres dziedzictwa objętego opieką przez OPP można zauważyć, że o ile te zlokalizowane prowincjonalnie głównie skupiają się na kulturach lokalnych (np. jednej czy kilku wsiach), o tyle OPP zlokalizowane w stolicach regionów cechuje znaczące zróżnicowanie przestrzennego zasięgu ich działania (funkcjonują tu zarówno organizacje interesujące się dziedzictwem całej Polski, np. Polskie Towarzystwo Historyczne w Warszawie, Stowarzyszenie Oświaty i Kultury Polskiej w Krakowie, jak i spuścizną lokalnych kultur, niszowych nawet w skali samego miasta, np. Towarzystwo Bambrów Poznańskich w Poznaniu, czy też organizacje opiekujące się pojedynczymi obiektami czy zespołami obiektów, np. Społeczny Komitet Opieki nad Starymi Powązkami im. J. Waldorffa w Warszawie lub fragmentami przestrzeni miasta, np. Fundacja Ul. Piotrkowskiej w Łodzi).

CELE DZIAŁANIA I RODZAJE DZIAŁAŃ PODEJMOWANYCH PRZEZ OPP WOBEC I W PRZESTRZENIACH DZIEDZICTWA

Analiza celów działania OPP, w których sprawozdaniach zidentyfikowano aktywności realizowane wobec i w przestrzeniach dziedzictwa, pozwoliła na wyodrębnienie autorskiej klasyfikacji 13 kategorii tychże celów. W strukturze zaprezentowanej na ryc. 3 znalazły się zarówno cele odnoszące się bezpośrednio do obszaru działania związanego z zachowaniem, pielęgnowaniem kultury, w tym jej wytworów czyli dziedzictwa kulturowego, jak i także, jako kategoria zbiorcza, cele inne niż wymienione (około 1/5 wszystkich OPP). To ważna obserwacja, ponieważ wynika z niej, że dość duża grupa OPP dbających o dziedzictwo kulturowe formalnie nie wykazuje tego rodzaju aktywności jako dominujących. Znalazły się tu organizacje realizujące w podstawowym wymiarze cele np. z zakresu integracji społecznej, opieki zdrowotnej, czy ogólnoedukacyjne.

Podobnie ok. 1/5 zbiorowości stanowią organizacje, które w przestrzeniach dziedzictwa prowadzą działalność artystyczną (np. organizują wystawy, happeningi artystyczne, prowadzą warsztaty kreatywne itp.) lub/i w wykorzystują tę przestrzeń jako źródło inspiracji dla twórców (np. wykorzystanie historycznych wnętrz, obiektów, przestrzeni dla realizacji artystycznych sesji fotograficznych czy jako lokalizacja plenerów malarskich). Trzy ważne cele działania OPP (każdy z udziałem ok. 15–16% w zbiorowości) to: pielęgnowanie i popularyzacja kultury regionalnej (gdzie przedmiotem zainteresowania jest wybrany region Polski) czy kultury lokalnej (obejmującej jednostkę osadniczą lub jej część, np. wieś, miasto, gminę czy przysiółek), a także opieka nad pojedynczymi obiektami i zespołami obiektów (np. zespół pałacowy, zamkowy, kompleks pofabryczny). Ze względu na

odrębną specyfikę działania postanowiono wyróżnić OPP zajmujące się kulturą regionalną, gdzie region leży obecnie poza granicami Polski, a w pewnym okresie historycznym się w niej znajdował (ok. 3% zbiorowości). Głównym kierunkiem zainteresowania OPP regionami poza obecnymi granicami Polski są Kresy Wschodnie (np. Fundacja Studio Wschód z Wrocławia, Towarzystwo Przyjaciół Grodna i Wilna w Warszawie). Łącząc wymienione dwie grupy organizacji regionalnych stanowią one razem ok. 19% wszystkich OPP objętych badaniem.

Ryc. 3. Cele działania OPP

Fig. 3. Objectives of the PBO

Źródło: opracowanie własne na podstawie: <https://sprawozdaniaopp.niw.gov.pl/>

Source: author's own elaboration based on: <https://sprawozdaniaopp.niw.gov.pl/>

Około 1/10 OPP opiekuje się określonym rodzajem dziedzictwa kulturowego w przestrzeni. Tę kategorię wyodrębnilo na podstawie obserwacji, że często OPP tak właśnie dookreślają zakres działania. Nie jest ono ograniczone do jednego obiektu, zespołu, ale do typu obiektów, najczęściej o ustalonej wybranej historycznej funkcji. Dlatego też nawet jeżeli w nazwie organizacji wskazany był jeden obiekt, a faktyczne pole jej zainteresowania wykraczało poza to wskazanie i dotyczyło całej zbiorowości obiektów o analogicznej funkcji, taką OPP umieszczano w tej właśnie kategorii. Podkreślić należy, że w tej grupie dostrzegalna jest dominacja zainteresowania dziedzictwem: poprze-

mysłowym, pomilitarnym czy zabytkami techniki (np.: Świętokrzyskie Stowarzyszenie Dziedzictwa Przemysłowego w Nietulisku Dużym, Stowarzyszenie Zabytkowej kopalni „Ignacy” w Rybniku, Towarzystwo Przyjaciół Twierdzy Modlin im. Gen. I. Prądzyńskiego w Nowym Dworze Mazowieckim, Szczecińskie Towarzystwo Miłośników Komunikacji Miejskiej w Szczecinie, Stowarzyszenie „Wizna 1939” w Wołominie). OPP opiekują się tym dziedzictwem niekiedy jako jedyne, ponieważ jest to zasób tzw. dziedzictwa trudnego, gdzie istnieje dla niego ograniczony zakres nowych funkcji i zastosowań. Dlatego też jest to również dziedzictwo niszczone, rozgrabiane, często zapomniane, gdzie pamięć o nim trzeba przywracać także w lokalnej społeczności.

Znacząco niższy udział (poniżej 5% zbiorowości) mają cele związane z: upamiętnieniem postaci lub grupy historycznej, wydarzenia historycznego (np. Towarzystwo Pamięci Powstania Wielkopolskiego 1918/19 w Poznaniu), czy te poświęcone społecznościom religijnym, etnicznym, czy innym historycznym grupom społecznym (np. Fundacja „Oikonomos” w Białymstoku, Stowarzyszenie Żydowski Instytut Historyczny w Polsce, z siedzibą w Warszawie, Stowarzyszenie Byłych Żołnierzy I Armii Francuskiej „Ren i Dunaj” w Warszawie).

Uwagę zwraca stosunkowo niewielkie zainteresowanie OPP popularyzacją kultury polskiej czy europejskiej (zaledwie ok. 3%), co stanowi potwierdzenie narastającego od kilkadziesiąt lat trendu odkrywania i pielęgnowania przez społeczności raczej kultur przestrzennie im bliższych (lokalnych, regionalnych). W przypadku tych organizacji głównym polem zainteresowania są odpowiednio: najważniejsze obiekty i przestrzenie dziedzictwa narodowego o najwyższych walorach kulturowych oraz związki Polski z kulturą europejską (w przypadku organizacji analizowanych na potrzeby niniejszego badania – w odniesieniu do form zagospodarowania przestrzeni, w których te związki są manifestowane np. stylem architektonicznym czy osobą twórcy).

Niespełna 4% OPP to organizacje o charakterze naukowo-badawczym (np. Polskie Towarzystwo Historyczne w Warszawie). To najczęściej organizacje o wieloletnim rodowodzie, skupiające ekspertów, badaczy zajmujących się m.in. dziedzictwem kulturowym. To głównie OPP o rozbudowanych strukturach organizacyjnych, licznych sekcjach tematycznych, stabilnej sytuacji finansowej, ze wszech miar odmienne od powstających licznie (mikro)organizacji skupiających pasjonatów historii, hobbystów.

Zaledwie nieco ponad 1% to OPP prowadzące jako główną działalność tę turystyczno-krajoznawczą (głównie oddziały PTTK). To przykłady organizacji, które nie prowadzą działań bezpośrednio związanych z opieką nad zasobem, ale raczej aktywności popularyzatorskie, edukacyjne, często w połączeniu z edukacją nt. dziedzictwa naturalnego i wzajemnych relacji pomiędzy nim a dziedzictwem kulturowym.

Kolejno, opracowano własną klasyfikację rodzajów działań prowadzonych przez OPP, wyznaczając 7 obszarów podejmowanych przez nie aktywności, i dodatkowo wobec 6 obszarów – dokonano wyodrębnienia podobszarów szczegółowych (ryc. 4). Wyznaczając te kategorie kierowano się zróżnicowaną specyfiką działań, które w dużej mierze nie były bezpośrednimi ingerencjami w zagospodarowania przestrzeni. Tu znalazły się tylko dwie kategorie: „Opieka nad zasobem” – która odnosiła się do zasobu oryginalnego, przetrwałego oraz kategoria „Rekonstrukcja historycznych elementów zagospodarowania przestrzeni – realizacja i wnioskowanie”, która skupia działania odtwarzające zasób już fizycznie nieistniejący, np. odbudowa obiektu czy innego historycznego zagospodarowania przestrzeni lub lobująca za rozpoczęciem tego procesu u innego podmiotu, np. władzy publicznej. Pozostałe kategorie reprezentowały działania o charakterze: archiwizacyjnym, edukacyjnym czy naukowo-badawczym.

Odrębnie wydzielono działania, które zawierały się w rozbudowanej kategorii rekonstrukcji historycznej (inaczej odtwórstwa historycznego, rozumianego jako zbiór zróżnicowanych czynności polegających na inscenizowaniu wydarzeń historycznych czy rytuałów, tradycyjnych obrzędów, ceremonii, najczęściej realizowanych przez tzw. grupy rekonstrukcyjne, które to działania chętnie lokalizuje się w przestrzeniach, w jakich historycznie miały one miejsce (Lewandowski 2022)). Te aktywności uznano za istotne dla przetrwania tożsamości przestrzeni historycznych i pamięci o wydarzeniach i osobach z nimi związanymi.

Wydzielono także działania polegające na gromadzeniu środków finansowych przeznaczanych na opiekę nad obiektami i przestrzeniami dziedzictwa oraz zachowanie pamięci o dziedzictwie. Wynikało to z istotności działań we wspomnianym zakresie z uwagi na trudności w finansowaniu działań ochronnych dla zasobu dziedzictwa w Polsce, przy ogromie potrzeb w tym zakresie. To ważna rola OPP, ponieważ wspiera m.in. działania ratunkowe zasobu, wielokrotnie realizowane spontanicznie przez lokalne społeczności.

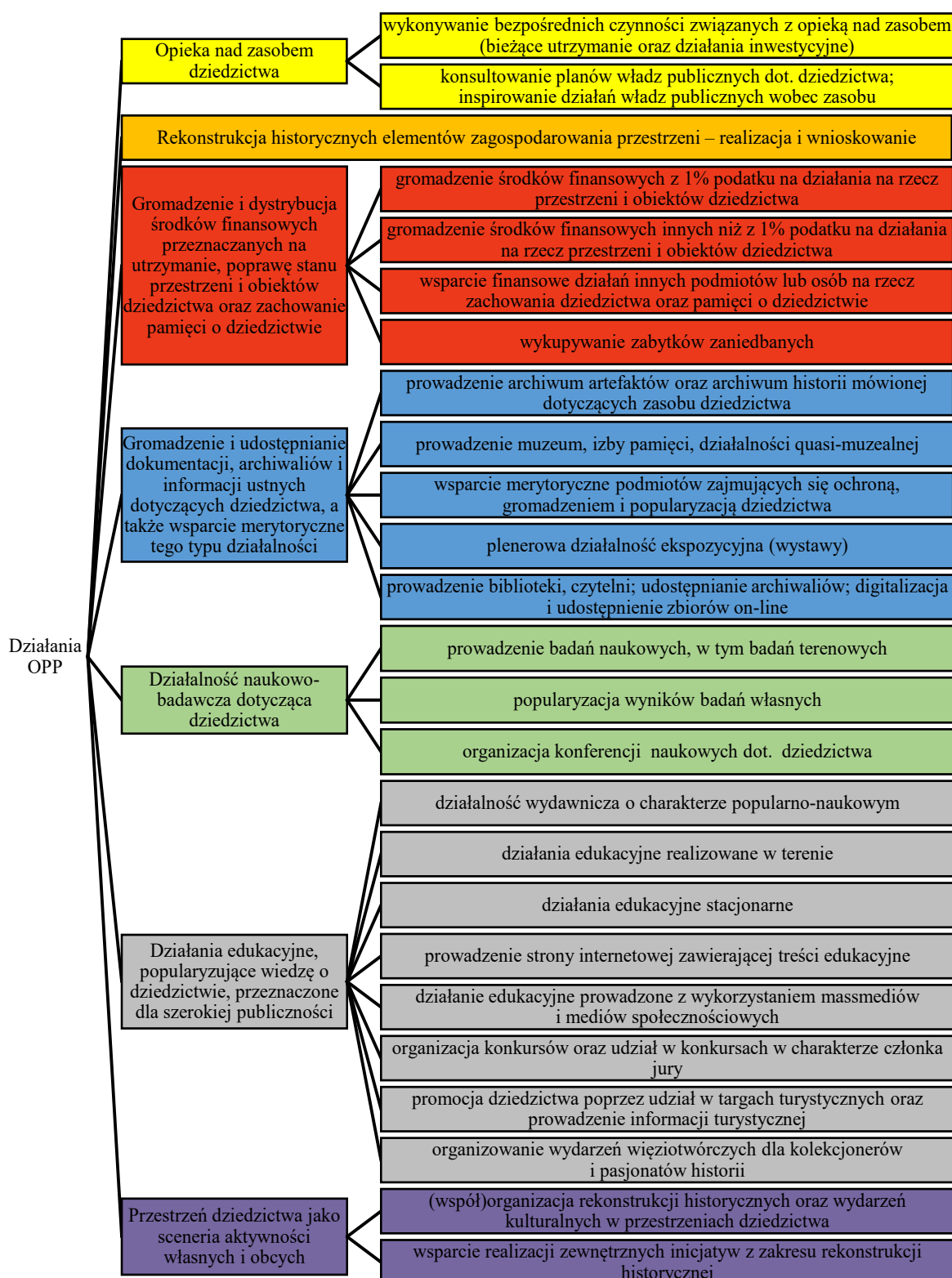
Z uwagi na status OPP, każda z badanych organizacji pozyskiwała środki z 1% podatku dochodowego, jaki podatnik w rocznym rozliczeniu podatkowym może przekazać dowolnej organizacji posiadającej ten status. W obu latach ta kategoria w związku z powyższym jest na pierwszym miejscu istotności, choć wyraźnie należy podkreślić, że wysokość wpływów z 1% podatku jest w wielu organizacjach znikoma (niekiedy jest to zaledwie kilkadziesiąt złotych). Pomimo znacząco niższej częstości występowania, dla finansowania OPP większe znaczenie miały wpłaty członkowskie, czy środki gromadzone w procesie fundraisingu⁵, gdzie aktywności te realizowało w 2019 – ok. 17%, a w 2020 r. – ok. 16% OPP. Niespełna 5% OPP zgromadzone z różnych źródeł środki finansowe przeznaczało na wsparcie działań innych podmiotów i osób na rzecz zachowania dziedzictwa i pamięci o dziedzictwie. Jedna OPP prowadziła działania mające na celu społecznościowy wykup obiektów dziedzictwa z wykorzystaniem crowdfundingu⁶ (Fundacja „Twoje Dziedzictwo” w Zielonce).

57% OPP wykonywało bezpośrednie czynności związane z opieką nad zasobem dziedzictwa, w co wliczono zarówno bieżące utrzymanie zasobu, jak i działania o charakterze inwestycyjnym. W kręgu zainteresowań OPP dominowały obiekty, zespoły i przestrzenie pozostające bez właściwego nadzoru właścicielskiego, często po prostu bez żyjących właścicieli, np. dawne obiekty rezydencjalne, podupadłe szczególnie po II wojnie światowej (np. Stowarzyszenie Przyjaciół Pałacu Donnersmarcków w Siemianowicach Śląskich „Pałac Inspiracji” w Chorzowie, Stowarzyszenie „Rodowody” – Zamek w Jędrzychowie, Fundacja Sztuki Współczesnej – In Situ – sanatorium w Sokółowsku), dawne obiekty i zespoły poprzemysłowe (Stowarzyszenie na Rzecz Ochrony Dziedzictwa „Młyn-Papiernia” w Szczecinie, Stowarzyszenie Przyjaciół Ziemi Polickiej „Skarb” w Policach), dziedzictwo, którego istnienie w przestrzeni nieomal uległo zatarciu (np. dawne wsie bieszczadzkie – Stowarzyszenie Rozwoju Wetliny i Okolic w Wetlinie; opustoszałe wsie położone w Puszczy Pińskiej – Stowarzyszenie Wspólnota Kulturowa „Borussia”), OPP skupione na opiece nad określonymi typami architektury i zespołów urbanistycznych (np. Towarzystwo Miłośników Piwnicznej w Piwnicznej-Zdroju, Fundacja „Poniatówka Polska” w Koronowie, Stowarzyszenie „Żuławy Gdańskie” w Trutnowach). Dość liczną grupę stanowią OPP zajmujące się opuszczonymi nekropoliami, także poza granicami kraju (np. na Kresach Wschodnich). OPP dbają także o miejsca pamięci, oznaczają je w przestrzeni (np. Stowarzyszenie Żydowski Instytut Historyczny wraz ze Stowarzyszeniem „Stacja Muranów” oznaczyły tzw. *Upamiętnieniem na Nowolipkach* miejsce odnalezienia części Archiwum Ringelbluma).

Do grupy działań z zakresu opieki nad dziedzictwem zaliczono także aktywności typu konsultacyjnego, gdzie OPP współpracowały z władzami publicznymi, inspirowały ich działania lub też interweniowały u organów władzy publicznej w sytuacji, gdy zasób dziedzictwa był zagrożony. Aktywności takie w 2019 podjęło ok. 4%, a w 2020 – ok. 6% OPP. Zauważono, że w analizowane grupy były organizacje, które niejako specjalizowały się w bieżącym analizowaniu stanu zasobu dziedzictwa i czynności podejmowanych wobec zasobu (np. Fundacja Ochrony Dziedzictwa Przemysłowego Śląska, czy Stowarzyszenie Ochrony Krajobrazu i Architektury Sudeckiej).

⁵ Fundraising – to zaplanowany, systematycznie prowadzony proces gromadzenia środków finansowych na określone cele [za:] Mika 2014, s. 22.

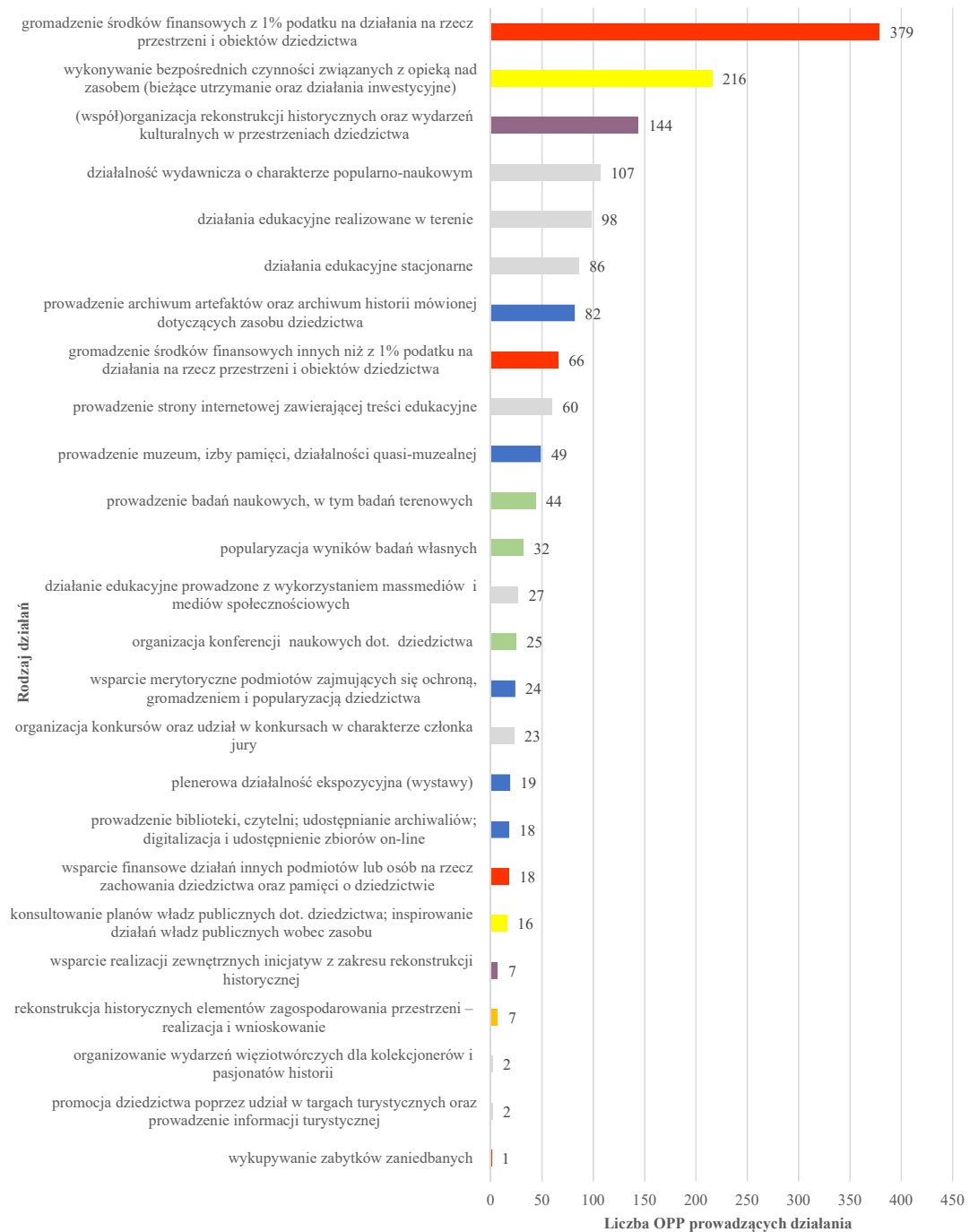
⁶ Crowdfunding – społecznościowe finansowanie przedsięwzięć, najczęściej oparte o liczne wpłaty wielu osób [za:] Jędras, Legutko-Kobus, Przygodzki, Chabiera 2021, s. 101.

Ryc. 4. Klasyfikacja działań OPP względem i w przestrzeniach dziedzictwa

Fig. 4. Classification of PBO activities in relation to and in heritage spaces

Źródło: opracowanie własne na podstawie: <https://sprawozdaniaopp.niw.gov.pl/>
 Source: author's own elaboration based on: <https://sprawozdaniaopp.niw.gov.pl/>

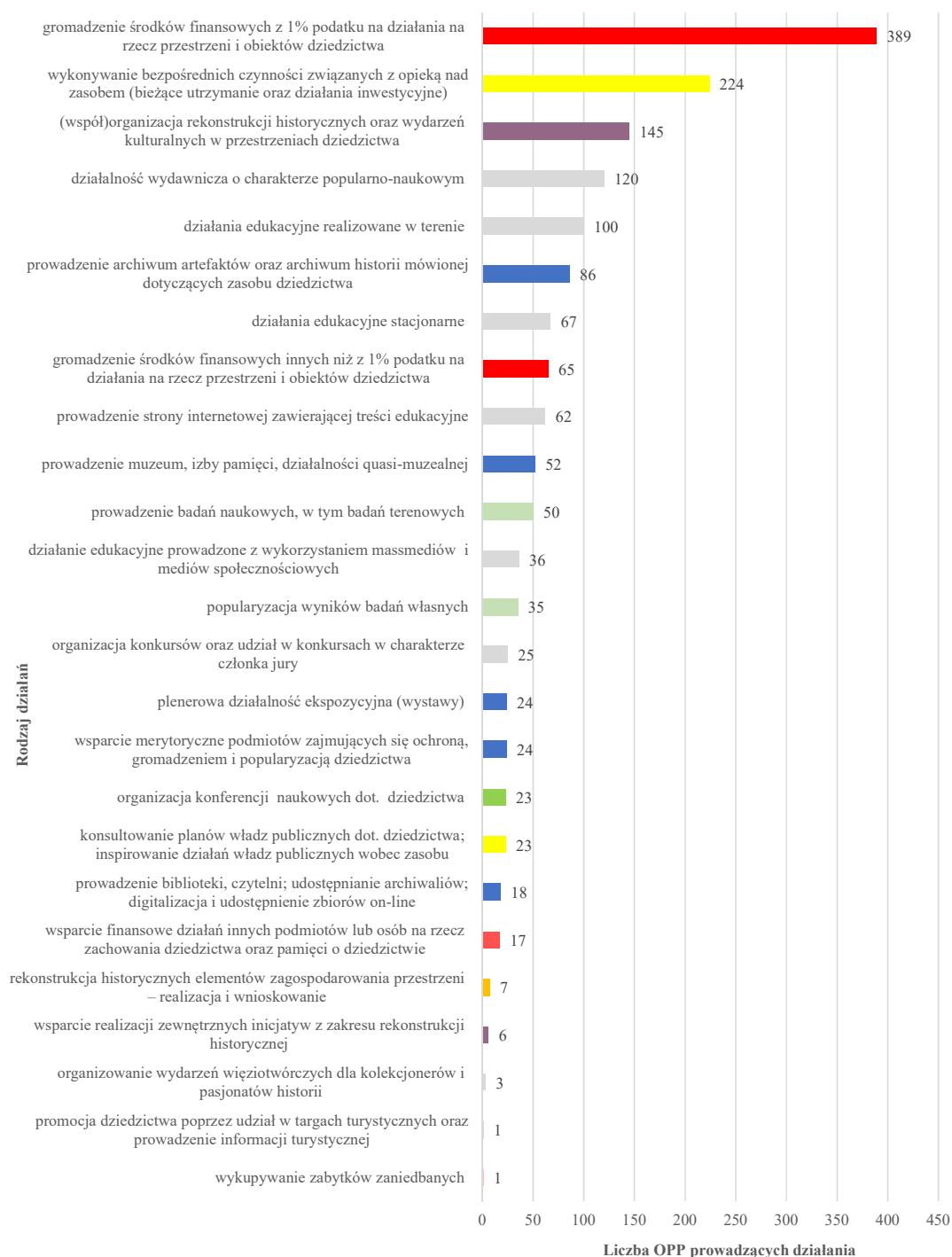

Ryc. 5. Rodzaj działań realizowanych przez OPP w 2019 wg częstości występowania

Fig. 5. Type of activities carried out by PBOs in 2019 by incidence

Źródło: opracowanie własne na podstawie: <https://sprawozdaniaopp.niw.gov.pl/>

Source: author's own elaboration based on: <https://sprawozdaniaopp.niw.gov.pl/>

Ryc. 6. Rodzaj działań realizowanych przez OPP w 2020 wg częstości występowania

Fig. 6. Type of activities carried out by PBOs in 2020 by incidence

Źródło: opracowanie własne na podstawie: <https://sprawozdaniaopp.niw.gov.pl/>

Source: author's own elaboration based on: <https://sprawozdaniaopp.niw.gov.pl/>

Ponad 1/3 OPP organizowała lub współorganizowała rekonstrukcje historyczne oraz wydarzenia kulturalne w przestrzeniach dziedzictwa (np. Stowarzyszenie Dolina Małej Panwi, organizujące rokrocznie Święto Mostu i Żeliwa; Towarzystwo Bambrów Poznańskich – Święto Bambrów Poznańskich – połączone z rekonstrukcją tradycji i zwyczajów tej grupy, realizowanych w historycznych

obiektach i przestrzeniach; Towarzystwo Miłośników Miasta Bydgoszczy – rekonstrukcja z okazji 100. rocznicy powrotu Bydgoszczy w granice Polski; Fundacja Przyjaciół Zabytków Rzemiosła – wydarzenie pt. Szosa Milscha. Inscenizowany spacer z historią fabrykanta, jego willi i ulicy). Działania tego typu ożywiały i uatrakcyjniały te przestrzenie, nadawały im nowe przeznaczenia i funkcje, miały także walor edukacyjny. Około 1,5–2% OPP wspierało inaczej niż finansowo rekonstrukcje historyczne realizowane przez inne podmioty czy osoby (np. poprzez konsultacje merytoryczne, wypożyczenie artefaktów, udostępnienie dokumentacji).

Znacząca grupa OPP realizowała zadania edukacyjne dla szerokiej publiczności, popularyzujące wiedzę o dziedzictwie. Najważniejszym rodzajem tych działań była działalność wydawnicza (publikacje popularno-naukowe) oraz działania edukacyjne (np. lekcje, warsztaty, oprowadzania, gry terenowe, a nawet cykliczne programy edukacyjne, jak chociażby *Studeo et Consevo* Fundacji Hereditas, który w 2019 roku miał już 12. edycję, czy współrealizowane z uczelniami wyższymi studia podyplomowe – np. Związek Górnośląski – studia z wiedzy o regionie, realizowane wraz z Uniwersytetem Śląskim). Aktywności edukacyjne podzielono na te realizowane w przestrzeniach dziedzictwa (plenerowe) oraz stacjonarnie (np. w siedzibie OPP, w placówkach edukacyjnych, muzealnych itp.). W analizowanych latach zaobserwowano wzrost aktywności publikacyjnych (w 2019 realizowało je 28%, w 2020 – 31% OPP), przy zachowaniu udziału zajęć edukacyjnych terenowych (ok. 26% OPP) i spadku aktywności OPP w obszarze organizacji zajęć stacjonarnych (z 23% w 2019 do 17% OPP w 2020). Mając na względzie dostępność jedynie danych z dwóch lat można ostrożnie wnioskować, że zaobserwowane zmiany są pokłosiem pandemii COVID-19 i wynikających z niej ograniczeń. W kategorii działań edukacyjnych nieco spadł udział OPP zainteresowanych prowadzeniem strony internetowej o zawartości edukacyjnej (np. filmy, scenariusze zajęć, propozycje kart pracy, teksty popularyzatorskie, zdigitalizowane zbiory archiwalne wraz z komentarzem o charakterze edukacyjnym). Strony o profilu edukacyjnym prowadziło ok. 16% OPP, zaś dodatkowo 7–9% OPP w rozpowszechnianiu treści edukacyjnych wykorzystywało massmedia i media społecznościowe. 6% OPP organizowało konkursy o charakterze edukacyjnym (np. Stowarzyszenie Dziedzictwo Podlasia zorganizowało konkurs pt. *Opowiedz historię swojego domu* – konkurs na najlepiej zrealizowany nowy lub poddany renowacji istniejący budynek z zachowaniem lokalnych tradycji architektonicznych, organizowane w ramach projektu *Szkoła Tradycji Architektonicznych Północnego Podlasia*), bądź uczestniczyło w inicjatywach zewnętrznych tego typu w charakterze członka jury. W każdym z analizowanych lat kilka OPP podejmowało się organizacji wydarzeń o charakterze więziotwórczym dla kolekcjonerów i pasjonatów historii, czy też promowało dziedzictwo poprzez udział w targach turystycznych lub prowadzenie informacji turystycznej. Ciekawym, choć niszowym, polem zainteresowania OPP były działania edukacyjne skierowane do właścicieli zasobu (np. Stowarzyszenie „Akademia Łucznicza” – prowadzące tzw. *Wędrowną Akademię Ciesiołki*, edukującą w zakresie prawidłowej konserwacji architektury drewnianej) oraz do pasjonatów dziedzictwa, aby ich hobbystyczne aktywności nie przynosiły niezamierzonej szkody zasobowi (np. szczególnie chodzi tu o tzw. eksploratorów, których w przedmiocie obowiązującego w tym zakresie w Polsce prawa przykładowo szkoli Fundacja Na Rzecz Odzyskania Zaginionych Dzieł Sztuki „Latebra”).

Mając na względzie powolny proces poprawiania stanu fizycznego wielu przestrzeni dziedzictwa, przy ogromie potrzeb w tym zakresie, za szczególnie istotne uznać należy działania z zakresu gromadzenia i udostępniania artefaktów, archiwaliów, czy innych świadectw, które w przyszłości mogą służyć pracom: konserwatorskim czy rekonstrukcyjnym, a obecnie realizują m.in. funkcje edukacyjne, popularyzatorskie. W analizowanym okresie ok. 22% OPP prowadziło własne archiwa artefaktów oraz archiwa historii mówionej, ok. 13% prowadziło muzeum, izbę pamięci czy inną działalność quasi-muzealną (załączek kolekcji, czasowe udostępnianie odbiorcom zewnętrznym zasobu, przy braku formalnego statusu placówki muzealnej). Znaczącą część aktywności polegających na gromadzeniu kolekcji (także w wyniku badań terenowych, w tym archeologicznych), OPP prowadziły wraz z wolontariuszami, czy też organizowały jako zbiórki publiczne, odkrywając niejednokrotnie cenne zbiory, które dla dotychczasowych właścicieli nie prezentowały większej wartości, co

czyniło zasób szczególnie zagrożonym bezpowrotnym zniszczeniem (wielokrotnie przywoływana w sprawozdaniach obserwacja w odniesieniu do zachowań nowych właścicieli obiektów dziedzictwa, którzy pozbywali się oryginalnego ich wyposażenia). Warto dodać, że kategoria celów związana z gromadzeniem i udostępnianiem dokumentacji, archiwaliów i informacji ustnych dotyczących dziedzictwa została wyodrębniona celowo z działalności naukowej. Wynikało to z obserwacji, iż większość aktywności kolekcjonerskich prowadzona jest nie przez ekspertów, naukowców, czy inaczej dookreślonych profesjonalistów, ale stanowi emanację potrzeb pasjonatów historii, organizowana jest spontanicznie. Dlatego też zdarza się, że gromadzone kolekcje nie są należycie katalogowane, czy przechowywane, co samo z siebie stanowi odrębny (nie rozwijany w niniejszym tekście) problem związany ze społeczną opieką dziedzictwem i odpowiedzialnością z tego wynikającą.

Zapewne ze względu na pandemię COVID-19 zwiększył się nieco udział działalności polegającej na organizacji wystaw plenerowych (z 5% w 2019 do 6% w 2020). Niespełna 5% OPP rokrocznie udostępniało zainteresowanym swoje zbiory archiwaliów, biblioteczne, a także digitalizowało i w dalszej kolejności – udostępniało je on-line. 6% OPP pomagało innym podmiotom w zakresie organizacji własnych archiwów, muzeów czy też wspierało w realizacji wydarzeń już funkcjonujące muzea (np. poprzez wypożyczanie obiektów z kolekcji).

Ostatnią wyodrębnioną grupą działań były te z zakresu prowadzenia prac naukowo-badawczych i, w dalszej kolejności, ich popularyzacji. Badania naukowe, w tym badania terenowe, eksploracyjne, prowadziło w 2019 ok. 11% OPP, w następnym roku niespełna 13%. W analizowanym okresie aktywność publikacyjna wyników badań naukowych dotyczyła ok. 8–9% OPP, natomiast wyraźnie spadła ilość organizowanych konferencji naukowych (w 2019 tego rodzaju aktywności podjęło 6,5% OPP, w kolejnym – niespełna 6%). Można uznać, że te zmiany zainteresowania wydarzeniami konferencyjnym były także pokłosiem ograniczeń pandemicznych, przy jednoczesnym rozwoju aktywności badawczej w wyniku zwiększenia potencjału czasu niezagospodarowanego na czynności objęte restrykcjami pandemicznymi.

WNIOSKI

Zaprezentowana w niniejszym artykule autorska klasyfikacja celów działania OPP oraz wyznaczone grupy i podgrupy ich aktywności potwierdzają istotność oddziaływań tych organizacji w obszarze społecznej opieki nad dziedzictwem. Co ważne, nie są to tylko działania ukierunkowane na zachowanie dziedzictwa materialnego, ale także często są one związane z odtwarzaniem dziedzictwa niematerialnego w historycznych obiektach czy przestrzeniach. Rozpatrując zidentyfikowane cele i aktywności OPP poprzez pryzmat ról odgrywanych przez nie zgodnie z klasyfikacją Kramera (1981), trzeba podkreślić, że są one przede wszystkim strażnikami wartości (tu głównie kulturowych wartości dziedzictwa, strażnikami pamięci), ale także przyjmują rolę rzeczników (np. dziedzictwa opuszczonego czy dziedzictwa o utraconych funkcjach, uznawanego za tzw. dziedzictwo trudne). OPP są również inicjatorami zmiany społecznej (pełnią rolę awangardy), ponieważ poprzez działania popularyzatorskie, edukacyjne itp. upowszechniają wiedzę o zasobie, zmieniając postrzeganie dziedzictwa (z postawy, w której traktowane jest ono jako obciążenie dla społeczeństwa, właścicieli, jako swoisty problem, na postawę dostrzegającą jego potencjał, wartości, tak kulturowe, jak i ekonomiczne). Tym samym organizacje zwiększają szansę na przetrwanie zasobu, także poprzez nadanie mu nowych funkcji. Z katalogu ról organizacji pozarządowych Kramera, OPP pełnią także rolę usługodawcy, realizując usługi opiekuńcze wobec zasobu, jakim nie są zainteresowani przedsiębiorcy (np. z uwagi na brak perspektyw zwrotu inwestycji w zasób), czy władza publiczna (np. z uwagi na ograniczone kompetencje, zasoby finansowe, kadrowe). Świadczą także usługi, w szczególności edukacyjne, skierowane głównie do ogółu społeczności czy właścicieli zasobu.

Nieco inną klasyfikację funkcji NGO podaje Handy (1992), wyróżniając trzy z nich: stanowienie grupy o charakterze samopomocowym, bycie dostarczycielem usług oraz rzecznikiem sprawy (gru-

pą nacisku). Przywołanie tej klasyfikacji w kontekście analizowanego problemu badawczego jest istotne, ponieważ potwierdza wielokierunkowość celów OPP. Działają one dla spełnienia własnych potrzeb (np. pasjonaci dziedzictwa, grupy rekonstrukcyjne, które współdziałając w ramach organizacji spełniają cele grupy, do jakiej należą). Kolejno OPP są rzecznikami zasobu dziedzictwa (wobec społeczeństwa, właściciele zasobu, czy służb publicznych), a także dostarczają usługi.

Analizując oddziaływanie OPP w szerszym kontekście należy odnieść się też do kwestii środowiskowych, zmian klimatu, gdzie wiele z działań organizacji (np. ponowne wykorzystanie obiektów, popularyzacja tradycyjnych materiałów i technik wytwarzania, edukacja nt. walorów kulturowych obiektów) stanowią także formy wsparcia dla działań proekologicznych (Baker, Moncaster, Remry, Wilkinson 2021).

Mając na uwadze szeroki katalog ról pełnionych przez OPP niepokojące wydają się wyniki badań przedstawionych w Raporcie NID pt. *Polacy wobec dziedzictwa* (2017), w którym dostrzeżono problem słabo rozwiniętej i rozpoznanej polskiej społecznej opieki nad zabytkami. Na pytanie o to, kto powinien być odpowiedzialny za przetrwanie tradycji i ochronę dziedzictwa kulturowego zaledwie 1/5 ankietowanych wskazała organizacje pozarządowe. Polacy postrzegają te działania jako domenę władzy publicznej i właścicieli. Aktywności NGO są więc mało znanym obszarem partycypacji społecznej, choć, jak pokazują wyniki pilotażowych badań przedstawionych w niniejszym tekście, pełnią one szereg ról opiekuńczych, popularyzatorskich, a nawet ratowniczych względem zasobu dziedzictwa materialnego.

Potrzeba wdrażania zintegrowanego, wielopłaszczyznowego, wielosektorowego zarządzania dziedzictwem kulturowym jest podnoszona zarówno przez podmioty i organizacje międzynarodowe (np. Radę Europy, UNESCO, ICOM, ICOMOS), ale także wielokrotnie podkreślana w opracowaniach naukowych i eksperckich (Jędras, Legutko-Kobus, Przygodzki, Chabiera 2021; Murzyn-Kupisz, Hołuj, Działek 2022). Otaczająca nas rzeczywistość zaś wciąż przypomina o aktualności ról, jakie mogą podejmować NGO wobec dziedzictwa np. w świetle zniszczeń powodowanych konfliktami zbrojnymi (Kono 2019). Organizacje, które opiekują się zasobem dziedzictwa, gromadzą artefakty, dokumentację, wiedzę w takich krytycznych momentach mogą wesprzeć właścicieli czy służby publiczne swoimi endogenicznymi zasobami i potencjałami.

Dlatego też można uznać, że działania NGO wymagają dalszych badań, których celem będzie nie tylko poznanie natury, pobudek i bardziej wymiennie i szczegółowo przedstawionych efektów aktywności, ale także nadanie wnioskowi charakteru aplikacyjnego. Ponadto, na bazie dalszych badań, powinno zostać poczynione rozróżnienie pomiędzy działaniami wprost oddziałującymi na dziedzictwo oraz działaniami, które dopiero tworzą warunki dla tych bezpośrednich ingerencji. Dlatego też przykładowo działania organizacji polegające na gromadzeniu środków finansowych trzeba analizować jako swoiste budowanie wewnętrznego potencjału do dalszych, skonkretyzowanych aktywności, bezpośrednio oddziałujących na zasób dziedzictwa. W przypadku tej grupy działań o ich faktycznej efektywności decydować będą rezultaty zadań przyszłych, jakie nimi sfinansowano. Ta obserwacja prowadzi z kolei do wniosku, że wskazane w klasyfikacji działania OPP powinny w przyszłości podlegać wartościowaniu. Proces przypisywania wag poszczególnych grupom aktywności powinien być oparty o kryteria jakościowej oceny (np. jakie obiekty uratowano przed utratą wartości kulturowej, czy były to obiekty/przestrzenie szczególnie cenne? Czy działania OPP przyczyniły się do wzmocnienia rezylencji obiektów i przestrzeni dziedzictwa?), uzupełnionej o zwymiarowanie efektów w ujęciu ilościowym. W ocenie efektywności działania OPP w analizowanym obszarze powinno się nie tylko inwentaryzować efekty, ale także identyfikować bariery działania (obok znanych już ograniczeń natury kadrowej czy finansowej), czy też problemy nieuświadomionego działania na szkodę dziedzictwa (np. w wyniku niewystarczającej wiedzy dotyczącej jego walorów kulturowych, szerzej: Góralczyk 2022).

Analiza aktywności OPP działających w i wobec przestrzeni dziedzictwa pokazała, że bardzo często wybierają one do wzięcia pod opiekę zasób opuszczony. Co ważne, nie skupiają się tylko na samej materii dziedzictwa, ale także wielowątkowo działają na rzecz zwiększenia jego rozpozna-

walności, uwypuklenia wartości kulturowych czy zrównoważonego współczesnego wykorzystania. Dla lepszego zrozumienia wyborów OPP co do wziętego pod opiekę dziedzictwa i działań względem niego podejmowanych zapewne potrzebne jest przeanalizowanie relacji pomiędzy lokalizacją NGO (na poziomie gminy czy powiatu, nie tylko regionu), zasięgiem i liczebnością zasobu wziętego pod opiekę, a potencjałem organizacyjno-finansowym oraz uwarunkowaniami otoczenia, które determinują funkcjonowanie NGO w Polsce. Otwartym pozostaje też pytanie o potwierdzenie (na bazie dłuższego horyzontu czasowego analizy), wstępnie wykazanych, obszarów specjalizacji OPP, z uwzględnieniem wyznaczenia specjalizacji regionalnych oraz zależności ich efektywności od potencjału kadrowego organizacji, a także historii społeczności, które ją tworzą. Kolejnym obszarem analiz powinna być relacja pomiędzy NGO, a otaczającymi je instytucjami profesjonalnymi (od służb konserwatorskich po instytucje kultury, architektów, czy urbanistów) i właścicielami zasobu.

Literatura

- Adamiak P., Charycka B., 2015, *Działania organizacji pozarządowych oraz samorządów w obszarze dziedzictwa kulturowego: współpraca, potrzeby, zaangażowanie wolontariuszy*, Stowarzyszenie Klon/Jawor, Warszawa.
- Affelt W.J., 2009, Dziedzictwo techniki w rozwoju zrównoważonym [w:] R. Janikowski, K. Krzysztofek (red.), *Kultura a zrównoważony rozwój. Środowisko, ład przestrzenny, dziedzictwo. W świetle dokumentów UNESCO i innych organizacji międzynarodowych*, Polski Komitet ds. UNESCO, Warszawa, s. 205–240.
- Auge M., 1995, *Introduction to an Anthropology of Supermodernity*, Verso, London-New York.
- Baker H., Moncaster A., Remřy H.I., Wilkinson S., 2021, Retention not demolition: how heritage thinking can inform carbon reduction, *Journal of Architectural Conservation*, 27, 3, s. 176–194
- Belk R.W., 1992, Attachment to Possessions, [w:] I. Altman, S.M. Low (red.), *Place Attachment*, Plenum Press, New York-London, s. 37–62.
- Blake J., 2000, On Defining the Cultural Heritage, *The International and Comparative Law Quarterly*, 49, 1, s. 61–85.
- Bondi L., Davidson J., Smith M., 2007, Introduction: Geography's 'Emotional Turn' [w:] J. Davidson, L. Bondi, M. Smith (red.), *Emotional Geographies*, Ashgate, s. 1–18.
- Böhm A., 2020, *Krajobraz w czasach populizmu i postprawdy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Brudnicki J., 2014, Prawna opieka nad zabytkami – wybrane aspekty, *Ochrona Zabytków*, 2/2014, s. 49–72.
- Chwalibóg K., 2009, Polska polityka architektoniczna [w:] R. Janikowski, K. Krzysztofek (red.), *Kultura a zrównoważony rozwój. Środowisko, ład przestrzenny, dziedzictwo. W świetle dokumentów UNESCO i innych organizacji międzynarodowych*, Polski Komitet ds. UNESCO, Warszawa, s. 127–147.
- Ćwik A., 2020, Potrzeba zaangażowania lokalnych społeczności w przyszłość nieruchomego dziedzictwa kulturowego, *Kultura – Społeczeństwo – Edukacja*, 2(18)/2020, s. 351–365.
- Davidson J., Milligan Ch., 2004, Embodying Emotion Sensing Space: Introducing emotional geographies, *Social & Cultural Geography*, 5, 4, s. 523–532.
- Dymnicka M., 2013, *Przestrzeń publiczna a przemiany miasta*, Wyd. Naukowe Scholar, Warszawa.
- Dziedzictwo obok Mnie – poradnik zarządzania dziedzictwem w gminach*, A. Chabiera, A. Kozioł, B. Skaldawski (red.), NID, Warszawa.
- Flanders Cushing D., Miller E., 2020, *Creating Great Places Evidence-Based Urban Design for Health and Wellbeing*, Routledge, New York and London.
- Folke C., Carpenter S.R., Walker B., Scheffer M., Chapin T., Rockström J., 2010, Resilience thinking: integrating resilience, adaptability and transformability, *Ecology and Society*, 15(4), 20.
- Fuglewicz S., 2016, System służb ochrony zabytków w Polsce a społeczna partycypacja w ochronie zabytków, *Ochrona dziedzictwa kulturowego*, 1(15)/2016B – tom: *Założenia systemu służb konserwatorskich w Polsce*, Szmygin (red.), Polski Komitet ICOMOS, Warszawa, s. 51–60.
- Goddard S., 2009, Heritage partnerships – Promoting public involvement and understanding [w:] *Heritage and Beyond*, Council of Europe Publishing, Strasbourg, s. 141–148.
- Góral A., 2014, Dziedzictwo kulturowe jako zasób wspólny. Rola współpracy między interesariuszami w zarządzaniu dziedzictwem kulturowym, *Zarządzanie w Kulturze*, 2014, 15, 3, s. 277–286 doi:10.4467/

- 20843976ZK .14.019.2310.
- Góral A., 2016, To what extent is the heritage management system in Poland really participatory?, *Zarządzanie w Kulturze*, 17/4, s. 295–309, doi:10.4467/20843976ZK.16.019.5882.
- Góralczyk K., 2022, Zagrożenia dla dziedzictwa kultury [w:] K. Góralczyk, M. Szuniewicz-Stępień, *Ochrona dóbr kultury w sytuacjach kryzysowych i konfliktach zbrojnych*, Tom I, Wydawnictwo Akademickie AMW, Gdynia, s. 67–104.
- Handy Ch., 1992 Types of Voluntary Organizations [w:] J. Batsleer, C. Comforth, R. Payton, *Issues in Voluntary and Non-profit Management*, Addison-Wesley Publishing Company, s. 13–19.
- Hayden D., 1995, *The Power of Place*, The MIT Press, Cambridge-London.
- Hayden D., 2014, Urban Landscape History. The Sense of Place and the Politics of Space [w:] J. J. Gieseking, W. Mangold, C. Katz, S. Low, S. Saegert (red.), *The People, Place, and Space Reader*, Routledge London-New York.
- Häyrynen M., 2018, Cultural Heritage and Participatory Governance [in:] A.-M. Halme, T. Mustonen, J.-P. Taavitsainen, S. Thomas, A. Weij (red.), *Heritage is ours. Citizens Participating in Decision Making*, Europa Nostra Finland, s. 12–17.
- Hoelscher S., Alderman D.H., 2004, Memory and place: geographies of a critical relationship, *Social & Cultural Geography*, 5:3, s. 347–355.
- Howard P., 2009, Historic Landscapes and the Recent Past: Whose History? [w:] L. Gibson, J. Pendlebury (red.), *Valuing Historic Environments*, Farnham – Burlington, Ashgate, s. 51–66.
- Jędras H., Legutko-Kobus P., Przygodzki Z., Chabiera A., 2021, *Zintegrowane zarządzanie dziedzictwem kulturowym w rozwoju lokalnym. Wdrażanie Strategii 21 Rady Europy krok po kroku*, NID, Warszawa 2021.
- Jędrzejczyk D., 2016, *Geografia humanistyczna miasta*, Wyd. Dialog, Warszawa.
- Jones O., 2007, An Ecology of Emotion, Memory, Self and Landscape [w:] J. Davidson, L. Bondi, M. Smith (red.), *Emotional Geographies*, Ashgate, s. 205–218.
- Karta Przestrzeni Publicznej*, 2009, III Kongresu Urbanistyki Polskiej ZMP i TUP https://www.tup.org.pl/download/2009_0906_KartaPrzestrzeniPublicznej.pdf
- Kisić V., Tomka G., 2018, *Citizen engagement & education. Learning kit for heritage civil society organisations*, Europa Nostra, Hague.
- Kłosek-Kozłowska D., 2001, Społeczne wartościowanie przestrzeni miast historycznych jako element budowania systemu ochrony dziedzictwa miast w planie zagospodarowania przestrzennego, *Ochrona Zabytków* 54/2 (213), s. 127–132.
- Kono T., 2019, Recovery and Reconstruction of Cultural Heritage – the ICOMOS Matrix for Case Studies [w:] M. Marcinkowska, K. Zalasinska, *The challenges of World Heritage recovery*, NID, Warszawa, s. 37–46.
- Kramer R.M., 1981, *Voluntary Agencies in the Welfare State*, University of California Press, Berkeley-Los Angeles-London.
- Krzysztofek K., 2009, Kapitał przyrodniczo-kulturowy polski jako zasób zrównoważonego rozwoju [w:] R. Janikowski, K. Krzysztofek (red.), *Kultura a zrównoważony rozwój. Środowisko, ład przestrzenny, dziedzictwo. W świetle dokumentów UNESCO i innych organizacji międzynarodowych*, Polski Komitet ds. UNESCO, Warszawa, s. 41–64.
- Memory, Place and Identity. Commemoration and remembrance of war and conflict*, 2016, D. Drozdewski, S. de Nardi, E. Waterton (red.), Routledge, London New York.
- Latham D., 2000, *Creative re-use of buildings*, 1&2, Donhead, Shaftesbury.
- Legg S., 2007, Reviewing geographies of memory/forgetting, *Environment and Planning*, 39, s. 456–466.
- Lewandowski G., 2022, Rekonstrukcja historyczna jako zjawisko kulturowe, *Officina Historiae* 5(2022), s. 119–134.
- Linking Universal and Local Values: Managing a Sustainable Future for World Heritage*, UNESCO, 2004, World Heritage Papers No. 13, UNESCO World Heritage Centre, Paris.
- Logan W.S., 2008, Cultural diversity, heritage and human rights, [w:] B. Graham, P. Howard (red.), *The Ashgate Research Companion to Heritage and Identity*, Ashgate, s. 439–454.
- Low S.M., Altman I., 1992, Place Attachment: A Conceptual Inquiry [w:], I. Altman, S.M. Low (red.), *Place Attachment* Plenum Press, New York-London.
- Mercier M., Norton W., 2019, *Human geography*, Oxford University Press.
- Meyer-Bisch P., 2009, On the “right to heritage” – The innovative approach of Articles 1 and 2 of the Faro Convention [w:] *Heritage and Beyond*, Council of Europe Publishing, Strasbourg, s. 59–66.

- Midura F., 1981, Rola społecznych opiekunów zabytków w ochronie dóbr kultury narodowej, *Ochrona Zabytków*, 34/3-4 (134-135), s. 166–172.
- Mika J., 2014, Często zadawane pytania [w:] *Fundraising. Teoria i praktyka*, Polskie Stowarzyszenie Fundraisingu, Kraków.
- Murzyn-Kupisz M., 2010, Podmioty na rynku dziedzictwa kulturowego, *Studia Regionalne i Lokalne*, 3(41)/2010, s. 61–80.
- Murzyn-Kupisz M., Hołuj D., Działek J., 2022, *Spoleczno-ekonomiczne oddziaływanie dziedzictwa kulturowego. Stan badań oraz perspektywy i potrzeby badawcze w kontekście polskim*, NID-UJ, Warszawa-Kraków.
- Murzyn-Kupisz M., Działek J., 2013, Cultural heritage in building and enhancing social capital, *Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development*, 3, 1, 2013, s. 35–54.
- Myczkowski Z., 2009, O potrzebie zintegrowanej ochrony środowiska kulturowego i przyrodniczego [w:] R. Janikowski, K. Krzysztofek (red.), *Kultura a zrównoważony rozwój. Środowisko, ład przestrzenny, dziedzictwo. W świetle dokumentów UNESCO i innych organizacji międzynarodowych*, Polski Komitet ds. UNESCO, Warszawa, s. 65–86.
- Nayak A., Jeffrey A., 2011, *An Introduction to Ideas in Human Geography*, Routledge New York – London.
- Nora P., 1989, Between Memory and History, Les Lieux de mémoire, *Representations*, Spring, 26, <https://doi.org/10.2307/2928520>.
- Nowicki R.G., 2018, Partycypacja turystów i mieszkańców miejscowości turystycznych w procesie ochrony zabytków architektury, *Turystyka Kulturowa*, 2/2018, s. 26–39.
- Osmani S., 2008, Participatory Governance: An Overview of Issues and Evidence, [w:] *Participatory Governance and the Millennium Development Goals (MDGs)*, Department of Economic and Social Affairs Division for Public Administration and Development Management, United Nations, New York, s. 1–48.
- Participatory Governance of Cultural Heritage. Work plan for Culture 2015–2018, European Agenda for Culture*, 2018, Publications Office of the European Union, Luxembourg.
- Polacy wobec dziedzictwa. Raport z badań społecznych*, 2017, A. Chabiera, A. Dąbrowski, A. Fortuna-Marek, A. Kozioł, P. Nowak, B. Skaldawski, K. Stępnik (red.), NID-UJ, Warszawa-Kraków.
- Pruszyński J., 1988, Organizacja ochrony zabytków w dwudziestolecu międzywojennym, *Ochrona Zabytków*, 41/2 (161), s. 75–85.
- Purchla J., 1997, Dziedzictwo a rozwój. Zarządzanie miastami zabytkowymi a prawa rynku w doświadczeniach Europy Środkowej, [w:] K. Broński, J. Purchla, Z. Zuziak (red.), *Miasto historyczne. Potencjał dziedzictwa*, MCK, Kraków, s. 9–18.
- Purchla J., 2014, Dziedzictwo kulturowe a kapitał społeczny, [w:] *Dlaczego i jak w nowoczesny sposób chronić dziedzictwo kulturowe*. Materiały pokonferencyjne, Polski Komitet ds. UNESCO, Warszawa, s. 21–30.
- Purchla J., 2017, Dziedzictwo kulturowe [w:] J. Hausner, A. Karwińska, J. Purchla (red.), *Kultura a rozwój*, s. 39–57.
- Ratajski S., 2009, Przedmowa [w:] R. Janikowski, K. Krzysztofek (red.), *Kultura a zrównoważony rozwój. Środowisko, ład przestrzenny, dziedzictwo. W świetle dokumentów UNESCO i innych organizacji międzynarodowych*, Polski Komitet ds. UNESCO, Warszawa, s. 7–14.
- Recommendation concerning the safeguarding and contemporary role of historic areas*, 1977, Records of General Conference Nineteenth Session, UNESCO Paris, 1977.
- Remý H., 2014, Adaptive Reuse [w:] Wilkinson S.J., Remoy H., Langston G. (red.), *Sustainable Building Adaptation: Innovations in Decision-making*, Wiley, s. 93–182.
- Runge J., 2006, *Metody badań w geografii społeczno-ekonomicznej – elementy metodologii*, wybrane narzędzia badawcze, Wyd. Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Sektor non-profit w 2020 r. Stowarzyszenia, fundacje, społeczne podmioty wyznaniowe, samorząd gospodarczy i zawodowy*, 2022, GUS, Warszawa-Kraków.
- Skalska T., Koskowski M., 2017, Rola organizacji pozarządowych w zarządzaniu dziedzictwem kulturowym dla potrzeb turystyki, *Turystyka kulturowa*, 1, 2017, s. 68–79.
- Skalski K., 2008, Przestrzeń publiczna – dobro wspólne [w:] G. Praweńska-Skrzypek (red.), *Rozwój przez partnerstwo*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, s. 57–67.
- Skrzyńska A., 2004, Przykłady społecznych inicjatyw w rewitalizacji dawnych obiektów i systemów obronnych dla celów współczesnej turystyki, *Ochrona Zabytków*, 3-4, s. 189–199.
- Smith, L., 2006. *Uses of heritage*. Routledge, Abingdon.
- Spoleczno-gospodarcze oddziaływanie dziedzictwa kulturowego. Raport z badań społecznych*, 2013, A. Kozioł, M. Trelka, P. Florjanowicz (red.), NID, Warszawa.

- Tuan Yi-Fu, 1977, *The Perspective of Experience*, University of Minnesota Press, Minneapolis – London.
- Ustawa z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie (t.j. Dz. U. z 2023 r. poz. 571).
- von Rohrscheidt M.A., 2011, Militarna turystyka kulturowa – zagadnienia ogólne [w:] T. Jędrusiak, M. von Rohrscheidt A. (red.), *Militarna turystyka kulturowa*, PWE, Warszawa, s. 13–46.
- Zalasińska K., 2010, *Prawna ochrona zabytków nieruchomych w Polsce*, Wolters Kluwer Polska, Warszawa.
- Znaniński F., 1938, Socjologiczne podstawy ekologii ludzkiej, *Ruch Prawniczy, ekonomiczny i Socjologiczny*, nr 1 – przedruk [w:] M. Malikowski, S. Solecki (oprac.), *Społeczeństwo i przestrzeń zurbanizowana. Teksty źródłowe*, Wyd. Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2011, s. 122–146.

<https://bdl.stat.gov.pl/bdl/dane> (dostęp: 17.08.2022).

<https://sprawozdaniaopp.niw.gov.pl> (dostęp: styczeń–lipiec 2022).

Publikacja została sfinansowana ze środków subwencji przyznanej Uniwersytetowi Ekonomicznemu w Krakowie – Projekt nr 049/GGH/2022/POT